

BOEKBESPREKINGEN

BIJBELWETENSCHAPPEN

R. Dean Anderson, *1 Korintiërs. Orde op zaken in een jonge stadskerk*, (CNT, derde serie, afdeling brieven van Paulus), Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, Kampen, 2008, 268 p., € 29,90 (ISBN 9789043514873).

In de eerste brief aan de gemeente van Korinte haakt de apostel in op vragen die hem vanuit de gemeente gesteld zijn. Het lastige is dat wij naar aard en inhoud van die vragen dikwijls moeten raden. Het is als met een telefoongesprek dat je beluistert, waarbij je maar één kant van het gesprek hoort. Geen wonder dat de meningen nogal uiteenlopen als het gaat over de vragen rondom het huwelijk, de hoofdbedekking van de vrouw, sterken en zwakken in de gemeente, de partijen, de moeilijkheden rondom de maaltijd des Heren. In dit deel uit de bekende commentarenreeks onder redactie van Jakob van Bruggen geeft Anderson zijn visie op de exegetische vragen. De auteur is, gezien zijn proefschrift, deskundig op het terrein van de antieke retorica en goed op de hoogte van de cultuur in de Grieks-Romeinse wereld, de setting van deze brief. De wijze waarop hij in discussie met vakgeleerden juist dit aspect behandelt, kenmerkt dit deel van de commentarenreeks. Ook een aantal illustraties zijn ter verheldering opgenomen. Wat vertaling betreft, gaat de auteur uit van de NBV, maar de parafraserende tendens van deze vertaling brengt hem menigmaal tot kritische opmerkingen.

Dat Anderson uit de overvloed van publicaties die aan deze brief gewijd zijn, een keus moet maken en veel moet laten liggen is begrijpelijk. Toch vind ik het jammer dat de commentaren van Schrage (EKK) en Reiling (PNT) in de literatuurlijst ontbreken. Ook de publicaties van de gezaghebbende nieuwtestamentici uit Tübingen, Hengel, Hofius en Stuhlmacher die zich alle drie uitvoerig met Paulus hebben bezig gehouden, mis ik.

In vele opzichten is het een mooi commentaar dat naast de bestaande bijbelverklaringen ons helpt om weer eens met andere ogen naar de tekst te kijken. Ik denk bijvoorbeeld aan het originele commentaar op de hoofdstukken over de sterken en de zwakken, de uiteenzetting over de charismata, de uitvoerige verklaring van 1 Korintiërs 13 en de genuanceerde wijze waarop de schrijver de exegetische problemen van hoofdstuk 7 behandelt.

Een bezwaar vind ik dat Anderson nu eens zeer uitgebreid op teksten ingaat en dan weer heel beknopt, haast samenvattend, perikopen behandelt. Zo vind ik de uitleg van 1 Korintiërs 1:10–17a te summier. Dat Paulus de dwaasheid van het evangelie in de kruisdood van Jezus vindt en niet in de opstanding wordt door Anderson verklaard vanuit de Joodse ergernis aan een gekruisigde Messias. Maar Paulus betreft die dwaasheid juist op de heidenen. Voor hen gold de kruisdood zoals Hengel in zijn monografie over de kruisiging laat zien een zeer smadelijke dood. Ten aanzien van het zwijgen van de vrouw is altijd weer de vraag hoe dit te rijmen is met het bidden en profeteren van de vrouw (1 Kor. 11). De auteur is van mening dat het in het laatste geval niet gaat om een openbare samenkomst. Dat lijkt me gezocht. Het spreken in tongen legt Anderson uit als het spreken in vreemde talen zoals dat ook in Handelingen 2 voorkomt. Eerlijk gezegd heeft de auteur me daarin niet overtuigd. Ook de binding van de gaven aan de apostelen en hun tijd lijkt me

niet vol te houden. En wat de profetie betreft, rees bij mij de vraag of de nieuwtestamentische profeten op één lijn gezet kunnen worden met de profeten van het Oude Testament. De vertaling van *nekroi* in hoofdstuk 15 met ‘lijken’ spreekt me niet aan. Paulus heeft het immers over mensen die opgewekt worden. De oplossing die Anderson zoekt voor de tekst over het ‘dopen voor de doden’ waarbij het volgens hem gaat om rituele wassingen na de aanraking van een lijk, vloeit wel uit deze vertaling voort, maar heeft me toch niet overtuigd. Zo is er meer te noemen waarbij je vraagtekens kunt zetten. Dat neemt niet weg dat juist de soms tegendraadse exegetische lezers stimuleert om zelfstandig de Griekse tekst te lezen. Tenslotte wil een commentaar gebruikers het werk niet uit handen nemen, maar hen helpen zelf hun weg te vinden.

A. Noordegraaf

Martin Hengel / Anna Maria Schwemer, *Jesus und das Judentum. Geschichte des frühen Christentums*, Band I, Mohr, Siebeck, Tübingen 2007, 750 p., € 99,- (ISBN 9783161493591).

Met deze publicatie starten de auteurs een vierdelig werk over de geschiedenis van het vroege Christendom. Dit deel gaat over de weg en het werk van de aardse Jezus tegen de achtergrond van het contemporaine Jodendom in Palestina, want daar ligt volgens de auteurs de oorsprong van het christendom. De prediking van Jezus is niet te verstaan zonder deze achtergrond erin te betrekken. De eerste 170 bladzijden zijn dan ook gewijd aan een imponerend overzicht over de politieke en religieuze geschiedenis van het Jodendom in de eerste eeuw voor en na Christus geboorte. Imponerend niet in de zin dat er voor wie met Hengels werk bekend is, zoveel nieuwe gezichtspunten naar voren komen, maar vooral in de wijze waarop de feiten vanuit de bronnen gedocumenteerd worden. Je komt opnieuw tot de ontdekking hoe geschakeerd dit Jodendom was en dat moet ons voorzichtig maken in ons oordeel, want de verhouding van Jezus tot zijn volk is juist vanwege de vele stromingen niet in een simpele formule te vatten. Al ging de invloed van de hellenistische cultuur aan het Jodendom niet voorbij, het betekent bijvoorbeeld ten aanzien van de eschatologie en de messiaanse verwachting geen hellenisering. In het Palestijns Jodendom valt de nadruk op de lichamelijke opstanding en het eindgericht.

Tegenover Bultmann c.s. wijzen Hengel en Schwemer er op dat de geschiedenis van de vroege kerk wortelt in het messiaanse optreden van Jezus. Wie de bronnen, i.c. de vier evangeliën leest zoals zij zich aandienen, namelijk als verkondigende geschiedschrijving, moet concluderen dat er nooit een onmessiaanse Jezus is geweest. Dat blijkt uit de verhouding tussen Jezus en Johannes de Doper, uit zijn verkondiging in *exousia*, zijn wonderen in relatie tot zijn prediking, de geschiedenis van zijn lijden als Koning van de Joden en het ontstaan van de vroegste christologie – enkele decennia na de paasverschijningen – die uiteindelijk zijn fundament vindt in de weg en het werk van Jezus. Wat de auteurs hierover te berde brengen vormt nog altijd een belangrijk gezichtspunt tegenover allerlei vormen van Jesulogie.

Een uitvoerig hoofdstuk is gewijd aan de poëtische vorm van de verkondiging van Jezus en zijn onderwijs in gelijkenissen. Ook al herinneren de metaforen aan de conventies van de antieke Joodse metaforiek, niettemin hebben zij een eigen coloriet als gelijkenissen van het Koninkrijk. Op evenwichtige wijze komen de aspecten van ‘heden’ en ‘toekomst’ in de prediking aangaande het Rijk Gods naar voren. In het hoofdstuk over de wonderen komt het verschil ter sprake tussen de canonieke evangeliën en de latere apocriefe heiligenlegenden. Ook gaan de schrijvers in op de hermeneutische vraag naar de realiteit van de wonderen sinds de Verlichting en de moderniteit deze realiteit afwezen. Terecht wijzen de auteurs er op dat we met onze ratio nooit het geheim ach-

ter de wonderen zullen verstaan, maar dat het oordeel samenhangt met de kijk op Jezus. Zijn we bereid de aanspraak te aanvaarden dat Jezus optrad met de pretentie de eschatologisch – messiaanse Heilbrenger, de Mensenzoon van Daniel 7 te zijn? Het Messiasgeheim is geen constructie van de oergemeente, maar gaat terug op Jezus zelf en wortelt in het geheim van zijn Persoon en zending.

Het laatste hoofdstuk gaat in op het getuigenis aangaande de opstanding, waarbij de auteurs vooral ingaan op paulinisch getuigenis uit 1 Korintiërs 15, de berichten over het lege graf en de verschijningen. Dat Paulus geweten heeft van het lege graf is volgens hen een gegeven. Ook zijn de verschijningen niet op één lijn te zetten met de visioenen waar bijvoorbeeld in 2 Korintiërs 12 over gesproken wordt. Ten aanzien van de verschijningen gaan de auteurs voorzichtig te werk. De verschillen in de evangeliën dwingen ons tot die voorzichtigheid, zeggen zij terecht. Het gebeuren van de opstanding is voor de moderne onderzoeker geen feit dat met historische middelen te bewijzen is. Niettemin hebben we te maken met getuigenissen van ooggetuigen die de opgestane Here gezien hebben. Deze getuigenissen zijn voor wie het waagstuk van het geloof versmaadt, een ergernis en een dwaasheid. Maar wil men recht doen aan het gegeven van de oergemeente dan kan men Jezus' lijdensweg niet los maken van zijn verrijzenis. Zonder deze laatste komt de geschiedenis in de lucht te hangen.

De auteurs gaan uit van de prioriteit van Marcus en slaan de historische betrouwbaarheid van Johannes minder hoog aan. Ik stem toe dat het theologisch-kerygmatisch element het vierde Evangelie kleurt, maar ben toch van mening dat dit Evangelie ten aanzien van de historische betrouwbaarheid van Jezus' weg meer biedt dan de auteurs van oordeel zijn. Uiteraard zijn er meer punten waar men in een dergelijk veelomvattend werk met de schrijvers over van mening kan verschillen. Maar toch is mijn eindoordeel dat we hier te maken met een bijzonder mooi werk dat een *Fundgrube* is voor elke nieuwtestamenticus, maar ook voor de predikant bij zijn preekvoorbereiding. Het helpt ons in de doordenking van het getuigenis van het evangelie voor onze tijd en het biedt een goed tegenwicht tegen de postmoderne scepsis en het subjectivisme waarbij de lezer uit de teksten haalt wat hij of zij er in ziet. Tegenover die benadering bepleiten de auteurs terecht een eerlijk historisch onderzoek. De schrijver hanteren de historisch-kritische methode, maar zij doen dat in een eerbiedige luisterhouding voor de tekst zoals die ons is overgeleverd. Historisch onderzoek wordt dienstbaar aan de Christusverkondiging, het fundament van ons geloof.

A. Noordegraaf

Otto Kaiser, *Weihnachten im Osterlicht. Eine biblische Einführung in den christlichen Glauben*, Radius Verlag, Stuttgart 2008, 180 p., € 18,- (ISBN 9783871731068).

Een Bijbeltheologische studie waarin de auteur de nieuwtestamentische prediking aangaande Jezus Christus als boodschap van zonde en verzoening wil verhelderen met het oog op de velen die de kernwoorden van de Bijbel niet meer verstaan. Hij haakt aan bij de secularisatie van het kerstfeest in onze cultuur en beklemtoont dat het kerstevangelie zijn betekenis verliest als we niet meer beseffen dat de geboorte van Jezus uitloopt op zijn zelfovergave aan het kruis die door God in de opstanding van Gods Zoon bevestigd wordt. De kaarsen aan de kerstboom zijn voorlopers van het paaslicht.

De schrijver analyseert de overleveringen in de evangeliën met betrekking tot de komst en het werk van Jezus Christus met behulp van de gangbare historisch – kritische methoden, maar wil daarbij niet volstaan met een analyse op zich. Het gaat hem om de betekenis van de teksten als uit-

leg van het menselijk bestaan, om een existentiële interpretatie. Kaiser is zich bewust van de verstaansproblemen in onze moderne cultuur. Daarom gaat hij in een tweede deel uitvoerig in op de betekenis van het spreken over zonde en genade. Wie de centrale boodschap van kruis en opstanding los laat houdt een 'Weichspülchristentum' over dat aan het bestaan van de kerk als getuige haar legitimatie ontnemt.

Het gematigd kritisch geschreven boekje bevat geen nieuwe inzichten, maar dat is ook niet de bedoeling van de auteur. Het gaat hem er om de betekenis van de Bijbelse heilsboodschap te laten zien. Met instemming las ik de passages over de identiteit tussen de aardse en de opgestane Jezus. Ook over de macht van het kwaad worden verhelderende opmerkingen gemaakt.

A. Noordegraaf

KERK- EN THEOLOGIEGESCHIEDENIS

P.-P. Verbraken e.a. (ed.), *Sancti Aurelii Augustini. Sermones in Matthaeum I, id est sermones LI-LXX secundum ordinem vulgatum insertis etiam novem sermonibus post Maurinos repertis*. Corpus Christianorum Series Latina XLI Aa, Aurelii Augustini Opera Pars XI,2, Uitgeverij Brepols, Turnhout 2008, 550 p., € 285,- (ISBN 9782503004136).

De preken van Augustinus trekken na meer dan anderhalf millennium nog steeds de aandacht. Een zichtbaar bewijs is de recente publicatie van een nieuw deel met *sermones* in de gerenommeerde serie *Corpus Christianorum Series Latina*.

Deze uitgave brengt de lezer rechtstreeks in contact met de verkondiging die eeuwen geleden heeft geklonken in de basilieken van Hippo, Carthago en andere plaatsen. De woorden werden indertijd tijdens de kerkdienst door stenografen op schrift gesteld met een precisie die kan concurreren met hedendaagse opnameapparatuur. Mede dankzij de inspanningen van dergelijke schrijvers spreken de al lang vervlogen woorden nog steeds.

Augustinus beschouwde de prediking als zijn voornaamste ambtelijke verantwoordelijkheid, belangrijker dan zijn vele boeken en geschriften. Wat dat betreft is het merkwaardig dat de ongeveer 60 bewaard gebleven *Sermones ad populum* lange tijd min of meer buiten het blikveld zijn gebleven in het Augustinus-onderzoek. Illustratief is het feit dat de hedendaagse lezer voor veel preken nog steeds is aangewezen op de - overigens onvolprezen- editie van Migne, gebaseerd op de eeuwenoude tekst van de monniken van St. Maur, terwijl het grootste deel van zijn omvangrijke oeuvre al wel in een tekstkritische uitgave is verschenen.

Des te meer is het verheugend dat deze band een wetenschappelijk verantwoorde tekst presenteert van preken over nieuwtestamentische teksten, ook al heeft dit tweede deel 47 (!) jaar op zich laten wachten na de verschijning van het eerste. De voorbereidingen waren al begonnen onder leiding van C. Lambot, de redacteur van het vorige deel met oudtestamentische *sermones* (sermo 1-50). Zijn werk werd indertijd voortgezet door P.-P. Verbraken, en na diens overlijden door L. de Coninck, B. Coppieters 't Wallant en R. Demeulenaere. Het resultaat van hun werk is de nieuwe uitgave van 29 van de 60 authentieke preken over het Evangelie naar Matteüs (*sermo* 51-70A). Negen hiervan zijn later ontdekt, dat wil zeggen na de standaarduitgave van de Maurini in de zeventiende eeuw. Daarnaast blijken vier *sermones* een uitgebreidere versie van reeds lange tijd bekende preken te zijn.

In het inleidende hoofdstuk worden de verschillende collecties waarin de preken zijn overgeleverd uitvoerig besproken. Vervolgens wordt per preek een overzicht gegeven van de beschikbare

manuscripten, de verschillende tekstedities, en een verantwoording van de reconstructie van de afgedrukte Latijnse tekst, inclusief het tekstkritische apparaat. Uit de bijgevoegde gegevens met betrekking tot de situering en de datering blijkt overigens hoe complex, en soms onzeker, beide veelal zijn. Hier beperken de uitgevers zich doorgaans tot een weergave van de onderzoeksresultaten van anderen. Zij completeren het geheel met de gebruikelijke indices en een uitgebreide bibliografie, zowel van de verschillende edities van de *sermones* als van secundaire literatuur.

De publicatie getuigt van grote deskundigheid en nauwgezet spuurwerk. Ook de zeer accurate en stijlvolle verzorging verdient alle lof. Ondertussen ligt de hoogste waarde in het Evangelie vol beloften en waarschuwingen, zoals het door Augustinus is vertolkt. Deze verkondiging betekent niet alleen voer voor specialisten, maar ook levend Brood voor het gewone volk van vandaag. Het aangeboden geestelijke voedsel is rijk gevarieerd. Na een preek over de geslachtsregisters van Christus en een verhandeling over de Drie-eenheid volgen er meerdere over delen uit de Bergrede, zoals de zaligsprekingen, het 'onze Vader' en het verzamelen van schatten in de hemel. Naast bekende Schriftgedeelten, bijvoorbeeld over de centurio, de Kananese, en de bloedvloeiende vrouw, vragen thema's zoals onverhoorde gebeden de aandacht.

In de praktijk zal het Latijn voor velen een te hoge barrière zijn. Maar wie werkelijk wil doordringen in de betekenis van de woorden zoals zij hebben geklonken, is aangewezen op de taal waarin de *pater praedicatorum* zelf gesproken heeft. Daarmee is tevens iets gezegd over het belang van ten minste enige scholing in het Latijn voor theologen.

Om enigszins toe te geven aan de behoefte uitvoerig te citeren uit het aangeboden werk een karakteristiek citaat uit *sermo* 65A,13: 'Omnia haec fugiunt. Stare vis? Verbum autem Domini manet in aeternum. Ergo in verbo eius, quod manet in aeternum, sta et audi eum, et cum illo manebis in aeternum' ('Al deze dingen vervliegen. En u wilt blijven? Maar het Woord van de Heere blijft in eeuwigheid. Blijf daarom in Zijn Woord dat blijft in eeuwigheid; hoor Hem, dan zult u met Hem blijven in eeuwigheid'). Ten slotte: *Tolle, lege!*

Katwijk aan Zee

J.B. ten Hove

Davis A. Young, *John Calvin and the Natural World*, University Press of America, Lanham (ML) 2007, 250 pp., \$ 25.00 (ISBN 9780761837121).

Dit Calvin-boek is opmerkelijk, omdat het nu eens niet door een theoloog of groep theologen is geschreven, maar door een *geoloog*. En wel door één die bovendien nog calvinist is. Young is emeritus-hoogleraar geologie aan Calvin College, Grand Rapids, en betrok zijn christelijk geloof eerder op zijn vak in publicaties over o.m. de ouderdom van de aarde (1982) en de zondvloed (1995). Voor dit nieuwe boek heeft hij de *Institutie* gelezen, alle commentaren van Calvin, een reeks van diens preken over het boek Job, Calvijns *Advertissement contre l'astrologie judiciaire* (1549) en een tractaat over de voorzienigheidsleer dat ik aan de hand van W. de Greefs bekende overzicht over de geschriften van Calvin niet kon thuisbrengen. Wel allemaal in Engelse vertaling – het Latijn is hij begrijpelijkerwijs niet machtig. Met deze monografie, waarin hij ook de nodige theologische literatuur over Calvin heeft verwerkt, bouwt hij voort op eerdere studies van R. Stauffer en S. Schreiner naar Calvijns scheppingsleer.

Young zet in met een hoofdstuk over Calvijns visie op de wetenschap en het streven naar kennis in het algemeen. Met allerlei citaten laat hij zien hoezeer Calvin in beginsel positief was over kennisvermeerdering, en hoe concreet hij dat wist te maken. Mensen die zich tevreden stellen met onwetendheid of met een beperkte kennis acht hij arrogant (comm. 1 Kor.8:1). Wel vindt Calvin

het onbegrijpelijk dat natuuronderzoekers er vaak niet toe komen God te prijzen voor de wonderlijke dingen die ze ontdekt hebben. Dat versterkt hem dan weer in de overtuiging, dat wetenschap op zichzelf ons niet tot God brengt.

In de hoofdstukken 2-6 biedt Young prachtige overzichten over achtereenvolgens Calvijns kijk op het zonnestelsel, de elementen waaruit de aarde bestaat, geologische verschijnselen (hoe dacht Calvijn over aardbevingen, bergen, rotsen en fossielen?), dieren en planten, en tenslotte het menselijk lichaam, ziekte en medicatie. In termen van vandaag gaat het dus over Calvijns omgang met kosmologie, fysica, geologie en biologie. Die blijkt zoals bij het merendeel van zijn tijdgenoten in hoge mate gestempeld te zijn door Aristoteles. Over Copernicus hoort men bij Calvijn, anders dan de liberale elite wil, geen kwaad woord. Weliswaar ontdekte Stauffer een preek (over 1 Kor.10-11) waarin Calvijn de visie dat de zon stilstaat en de aarde beweegt voor duivelswerk uitmaakt, maar die passage zou meer op Castellio dan op Copernicus slaan.

In de slothoofdstukken (7 en 8) gaat Young nader in op Calvijns omgang met de Bijbel en trekt hij lijnen door naar vandaag. Een beslissende rol kent hij daarbij toe aan Calvijns accommodatie-principe: God past Zich om pedagogische redenen aan aan het destijds gangbare wereldbeeld. Daarin ziet Young dé sleutel om hedendaagse problemen waarvoor de wetenschap de bijbeluitleg vandaag stelt te boven te komen. Als geoloog denkt Young dan bijvoorbeeld aan de leeftijd van de aarde, die aantoonbaar zeer hoog is, aan het zondvloedverhaal, en ook aan het ontstaan van leven op aarde (daarvoor is z.i. geen speciale daad van God nodig geweest). Daarmee past hij het accommodatieprincipe natuurlijk veel breder toe dan Calvijn. Maar hij beperkt zich tot teksten waarin het niet gaat om de eigenlijke boodschap die de bijbelschrijver ons wil meedelen, en blijft zich daardoor desondanks (in de lijn van Charles Hodge) beschouwen als inerrantist!

De werkwijze en ook de concrete uitkomsten van Young spreken mij persoonlijk aan. Maar zijn opmerking dat de betreffende kwesties – het ontstaan van het leven, van de soorten etc. – ‘have no bearing on redemptive history’ lijkt me wat snel gemaakt (209; opvallend is dat Gen. 3 bij Young nauwelijks ter sprake komt). Ook vermengt zijn historische interesse zich teveel met zijn zendingsdrang, bijvoorbeeld waar hij al meent te weten dat Calvijn, had hij vandaag geleefd, het ongetwijfeld met hem eens geweest zou zijn. Een historicus zal zoiets nooit zeggen, maar misschien siert het Young wel dat hij Calvijn niet slechts puur historisch benadert maar hem ook vruchtbaar wil maken voor vandaag. In elk geval schreef hij een uiterst leerzaam en informatief boek.

G. van den Brink

Jack de Mooij, *Jona Willem te Water (1740-1822). Historicus en theoloog tussen traditie en verlichting*, Uitgegeven door F & N Boekservice/ Eigen Beheer, Leiden 2008, 351 p. (ISBN 9789078675396).

Jack de Mooij heeft een mooie dissertatie geschreven. Taal en stijl, opbouw en bronnenonderzoek worden gekenmerkt door een grote mate van zorgvuldigheid. De persoon aan wie hij zijn onderzoek heeft gewijd is Jona Willem te Water, zoon van de Axelse predikant Willem te Water, die in 1761 een geschrift gewijd aan de twee honderdjarige herdenking van de Nederlandse Geloofsbelijdenis uitgaf. De interesse voor geschiedenis van vaderland en kerk en speciaal van Zeeland heeft Jona Willem van huis uit meegekregen.

Het boek van De Mooij bestaat uit vijf hoofdstukken en een Slotbeschouwing, voorafgegaan door een Woord vooraf en een Inleiding en gevolgd door onder andere enkele bijlagen en een lijst

van geraadpleegde literatuur. In elk hoofdstuk beschrijft de auteur een bepaald facet van Te Water en verbindt dit facet met een karakterisering van zijn persoon, opvattingen en werkzaamheden. In hoofdstuk 1 wordt de levensgang van Te Water geschetst als leerling van de Latijnse school te Vlissingen, theologisch student in Utrecht en coccejaans predikant te Haamstede, Veere en Vlissingen. Na een conflict over de bouw van een rooms-katholieke Kerk werd hij hoogleraar aan de Illustere school te Middelburg. Zijn predikantschap is te kenmerken als gereformeerd en tolerant.

In het tweede hoofdstuk komen diverse historiografische publicaties van Te Water aan de orde, waaruit blijkt dat hij de opvattingen van Wagenaar volgt (geen normatieve, maar empirische geschiedschrijving), hoewel hij wel consequent de gedachte van de goddelijke voorzienigheid volgt. Ook laat Te Water zich kennen als een orangist. Deelname aan diverse genootschappen komt in het derde hoofdstuk aan de orde, waarna in het volgende hoofdstuk ingegaan wordt op zijn theologische publicaties. Niet alleen kerkhistorische onderwerpen hebben zijn aandacht, maar bijvoorbeeld ook beschouwingen over de Schrift (accommodatietheorie). Hij verdedigt het belang van de apologetiek en acht daarvoor gematigdheid en geleerdheid van belang. Dan volgt het laatste hoofdstuk, waarin zijn werk als hoogleraar te Middelburg en Leiden (sinds 1785) wordt beschreven. Het hoogtepunt in zijn loopbaan als geleerde is het jaar dat hij rector magnificus is in 1789. Kenmerkend voor zijn optreden is dat hij zich onthoudt van een politieke stellingname in de komende moeilijke tijd. De laatste jaren zijn niet de gemakkelijkste geweest. Er begint dan een andere, meer liberale wind te waaien in Leiden (rationalistisch supranaturalisme), waarin Te Water zich enigszins miskend voelde. Hij stierf in 1822 en liet behalve een grote bibliotheek een autobiografie na. Bekend is de uitspraak van zijn bijna dove echtgenote bij de ontploffing van het kruitschip in 1807: 'Zei u iets te Water?' (267)

In de Slotbeschouwing karakteriseert De Mooij Te Water als ingetogen, betrouwbaar, vriendelijk en geleerd. Hij is geen piëtist, wel gereformeerd, met hier en daar een open oog en oor voor denkbeelden vanuit de Verlichting. Het belang van deze studie is hierin gelegen dat we in het leven en werk van Te Water een weerspiegeling vinden van een brede geestesstroming voornamelijk aan het eind van de achttiende eeuw, die gekenmerkt wordt door een gematigde gereformeerde overtuiging. Met een wat late felicitatie, danken we Jack de Mooij voor deze mooie proeve van wetenschappelijke bekwaamheid.

W. Verboom

DOGMATIEK

Anton Houtepen, *Uit aarde, naar Gods beeld. Theologische antropologie*, Meinema, Zoetermeer 2006, 416 p., € 27,50 (ISBN 9021140764).

A.W.J. Houtepen, emeritus hoogleraar Oecumenische Theologie aan de Universiteit Utrecht, biedt in dit boek een breed opgezette theologische antropologie. Hij doet dat vanuit een grote kennis van de hedendaagse theologie en van filosofische en culturele antropologie. Zijn boek is een originele en boeiende bijdrage aan de discussie over de vraag wat de mens is. Het is gedreven geschreven. Van begin tot eind weet Houtepen de aandacht vast te houden.

In het eerste hoofdstuk behandelt hij een aantal methodische kwesties. De centrale vraag van de theologische antropologie is voor hem die naar de samenhang van godsbeeld en mensbeeld (27). Daarbij zal het moeten gaan om 'fundamentele theologie, zonder beroep op kennis die via

openbaringskanalen is verkregen' (53), omdat de theologische antropologie zich anders buiten elke discussie stelt. Het tweede hoofdstuk biedt een intrigerende lezing van het bijbelboek Genesis als 'antropologische studie in verhaalvorm' (67). Vervolgens wordt een aantal kernthema's besproken: de mens als beeld Gods, Gods gunst en het rijk Gods (hoofdstuk 3-5). Dan komen de belangrijkste aspecten van het menselijk gedrag aan bod: menselijke vrijheid, arbeid, seksualiteit en politiek (hoofdstuk 6-9). De laatste drie hoofdstukken handelen over wat Houtepen noemt 'de laatste dingen' (11): gebed, sterven en eeuwig leven (hoofdstuk 10-12). In een epiloog blikt de auteur terug: 'Wat hebben we gevonden? Dat het geheim van de mens nergens als een gulden vlies te vinden is, omdat het ons als een doorzichtige sfeer omgeeft... Zo zijn wij mensen, aangewezen op elkaar, geborgen in een mantel van liefde en licht, waarin wij lijfelijkelijk zijn ingeboren, maar waar doorheen we uitzien naar de bron van het licht, de Ene en de Eeuwige, die ons schiep *uit aarde... naar zijn beeld*' (406).

Deze terugblik geeft goed de sfeer van Houtepens antropologie aan: ze is doortrekken van een vreugdevol besef van wat hij graag noemt de gratuïteit van het menselijk bestaan (zie vooral 159-166): we beleven de schepping en ons eigen leven als een gave van God. Dat is voor hem ook de kern van het *imago dei*: ons bestaan wordt 'door God gewild, bedoeld, gewrocht, gedragen en bewaard... en dat niet alleen in het begin of slechts in aanzet maar 'elke morgen nieuw' (144). Maar begrippen als 'erfzonde' of 'oerzonde' kan hij dan ook niets, en evenmin met de gedachte dat wij leven in een zondige situatie of zondige structuren waarin wij gevangen zijn: 'De christelijke theologische antropologie verbiedt ons een dergelijk pessimisme en fatalisme. Er is een fundamentele hoop op Gods goede beleid voor deze aarde met de christelijke heilsverwachting meegegeven' (218). De mens is niet van nature geneigd tot het kwaad. Integendeel, zelfs over zonde valt in positieve zin te spreken als 'een chiffré van Godservaring, een signaal van ons verlangen naar het Rijk van God' (209).

Houtepen is allesbehalve een traditioneel rooms-katholiek theoloog. Hij neemt keer op keer de ruimte om ook de leer en praktijk van de rooms-katholieke kerk onder kritiek te stellen. Toch is hij in dit optimisme over de gratuïteit van ons bestaan, over 'genade als een permanente en actieve daad Gods, die in de mensen welgevallen koestert, die hen doet schitteren en rijpen met de gaven van zijn levensadem' (203) ver verwijderd van het reformatorische besef van de diepte van de zondeval en van ons totaal aangewezen zijn op onze verlossing daaruit door Jezus Christus. Hij pleit dan ook voor een theocentrische boven een christocentrische aanpak, waarbij de christelijke soteriologie het bevrijdende handelen van God moet bespreken ook buiten het Christus-gebeuren om (201).

Hiermee hangt samen dat Houtepen, ondanks zijn royale oecumenische instelling, keer op keer negatief spreekt over de reformatorische mensvisie en verlossingsleer. Hij vervalt daarbij helaas zo nu en dan ook tot karikaturen, bijvoorbeeld wanneer hij het verbond in de reformatorische theologie alleen ziet als 'eenzijdige afspraak' (120) of wanneer hij de Heidelbergse Catechismus weergeeft met 'God is behalve barmhartig vooral rechtvaardig' (143).

Dat neemt niet weg dat Houtepen op vele plaatsen in zijn boek op indrukwekkende wijze duidelijk maakt wat de samenhang met het godsbeeld betekent voor het mensbeeld. Ik denk bijvoorbeeld aan de laatste bladzijden van hoofdstuk 11 over het menswaardig sterven, waarin hij het taboe op de dood ontmaskert en doorbreekt vanuit de overtuiging dat God geen God van doden is, maar van levenden (382-384).

Samenvattend: hoewel Houtepens antropologie als geheel voor een reformatorische theoloog niet aanvaardbaar is, geeft ze hem meer dan genoeg stof tot denken.

Charles M. Wood, *The Question of Providence*, Westminster John Knox Press, Louisville (Kt.) 2008, 120 pp., £ 10.99 (ISBN 978066423559).

De Amerikaanse methodist Charles Wood beheerst de klassiek-reformatorische bronnen, maar toont zich gevoelig voor de kritische omgang daarmee zoals men die bij Barth aantreft. Daarnaast streeft hij naar het soort conceptuele helderheid dat men ten onzent in de wijsgerige theologie van iemand als Vincent Brümmer aantreft, naar wie hij dan ook met erkentelijkheid verwijst. Tenslotte verwerkt hij als Amerikaans theoloog de invloed van (in dit geval vooral Richard) Niebuhr. Wood bepleit allereerst om ‘doctrines’ niet te zien als intellectuele overtuigingen, maar als bepalingen die een specifiek *christelijke* visie op en omgang met de dingen articuleren en voeden. Dogmatiek is bij hem dus praktijkgericht, en wie het vak voor irrelevant houdt verliest automatisch veel christelijke wijsheid. Christelijke doctrines zijn antwoorden op vragen die zich nu eenmaal voordoen. De ‘question of providence’ is in dit verband: hoe begrijpen we datgene wat er gebeurt in relatie tot God? Dat is geen speculatieve vraag, want hoe God zich tot de dingen verhoudt heeft alles te maken met hoe wij ons ertoe hebben te verhouden.

Het meest gebruikelijke antwoord op deze vraag in de christelijke traditie was, grof gezegd, dat alles wat gebeurt Gods wil is. Maar dat antwoord is problematisch geworden. *There Is No Problem Bigger Than God* – zich niet bewust van de dubbelzinnige formulering, trachtte een kerk in de VS kort na 11 september 2001 onder dit motto mensen te trekken. Woods gebruikt het citaat (in zijn ongunstige betekenis) om te illustreren tot welk gevoel de klassieke voorzienigheidsleer vandaag bij velen leidt. Hij ziet in zondag 10 van de Heidelbergse Catechismus een nauwkeurige samenvatting van die klassiek-christelijke voorzienigheidsleer, en werkt deze vervolgens uit aan de hand van William Sherlocks *Discourse Concerning the Divine Providence* (1694). Hij doet dat tamelijk uitvoerig omdat de klassieke voorzienigheidsleer ondanks alle hedendaagse kritiek onderhuids nog stevig doorwerkt in het denken van zowel conservatieve als liberale christenen. Wood betreurt dat, omdat men op dit spoor snel vastloopt op het probleem van het kwaad. Hij zoekt daarom naar een transformatie van de voorzienigheidsleer, en wel door haar te doordenken vanuit het trinitarisch dogma. Historisch gezien werd in de vroege kerk wel de Griekse godsconceptie vanuit de triniteitsleer gekerstend, maar de voorzienigheidsleer min of meer ongekerstend overgenomen van Griekse (m.n. stoïsche) denkers. Dat leidde ertoe dat Gods voorzienigheid vooral werd gedacht als de instandhouding van het bestaande door God de Vader.

Benaderd vanuit de triniteitsleer gaat het echter om een drievoudig doelgericht werk van de Vader door de Zoon in de Geest. Wood schrijft daarbij de onderhouding (*conservatio*) vooral aan de Vader toe, de medewerking (*concursus*) aan de Geest, en de regering (*gubernatio*) aan de Zoon. Vooral dat laatste is belangrijk: niet aan alles wat gebeurt zonder meer, maar aan wat God in Jezus Christus gedaan heeft laat zich aflezen waar Hij vandaag actief aan het werk is (vgl. Joh.5:17) en waar Hij naar toe werkt. Doordat de werken van de drie-eenheid *ad extra* in het westen voor ongedeeld werden gehouden, kon het tot dusver niet van een dergelijke trinitarische inkleuring van de voorzienigheidsleer komen – maar het is volgens Wood wel nodig dat dit gebeurt. Daarmee doet hij een intrigerend voorstel, dat ondanks het schetsmatig karakter veel te denken geeft. Het is daarbij wel jammer dat belangrijke aanzetten ertoe in de reformatorische theologie – bijvoorbeeld in antwoord 26 van de HC (waarom focussen we toch altijd zo exclusief op antwoord 27?) – onvermeld blijven.

G. van den Brink

PRAKTISCHE THEOLOGIE

R. Ruard Ganzevoort en Jan Visser, *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*, Meinema, Zoetermeer 2007, 432p., € 37,50 (ISBN 9789021141541).

Dit nieuwe leerboek biedt een grondige behandeling van de kunst en kunde van het pastoraat. Dat gebeurt in drie delen. In het eerste deel worden de achtergronden van het pastoraat aan de orde gesteld. De schrijvers gaan in op de vraag wat pastoraat is, op de hedendaagse context ervan en op pastorale modellen, namelijk: de pastor als getuige, als helper, als metgezel en als tolk en gids. De auteurs kiezen voor het laatste, hermeneutische model, dat zij narratief invullen. Deze narratieve visie op pastoraat draagt ook de rest van het boek. Het tweede deel bevat een bespreking van de methoden van het pastoraal handelen. De narratieve benadering treedt hierin ook duidelijk aan de dag. Na een hoofdstuk over gespreksvoering en gespreksstrategie volgen twee, waarin het levensverhaal en het werken met verhalen worden uiteengezet. In het hoofdstuk over het levensverhaal komt aan de hand van een concreet gespreksverslag het verhaal als vertelling aan de orde (structuur, perspectief, rolverdeling en toon) en het verhaal als proces van vertellen (relationele positionering en verantwoording voor het publiek). In dat over het werken met verhalen staat de narratieve constructie en reconstructie centraal. Het zijn twee boeiende hoofdstukken, waarin het 'zin in verhalen' van de auteurs duidelijk aan de dag treedt. Vervolgens wordt in een afzonderlijk hoofdstuk expliciet op de theologie in het pastoraat ingegaan, waarin de in het eerste deel besproken modellen nog eens de revue passeren. Dit deel besluit met een beschrijving van de betekenis en de rol van Bijbel, gebed en ritueel. Het derde deel gaat over de inhouden die in het pastorale gesprek aan de orde kunnen komen, nader gezegd: over wat er in het leven en het levensverhaal van mensen op het spel staat. Na een behandeling van de levensloop wordt nader ingegaan op de thema's: verlies, woede en geweld, schuld en schaamte en angst en verlangen. Tot besluit wordt in een epiloog gesproken over de pastor zelf: over de biografie en over de spiritualiteit van de pastor. In verhouding tot de andere hoofdstukken gebeurt dat vrij kort. Als hulp bij het reflecteren op de stof worden tussentijds opdrachten geformuleerd en zijn aan het eind van elk hoofdstuk toetsingsvragen opgenomen. Daar vinden we ook een rubriek, die verwijst naar literatuur om verder te lezen. Zo biedt dit leerboek een heldere, hedendaagse bespreking van wezen, praktijk en inhoud van de pastorale zorg.

We maken in het kort een paar opmerkingen. Het narratieve neemt in deze benadering een alles beheersende plaats. Wij leven en 'zijn' door verhalen. Maar is alles verhaal? Kunnen andere genres zo wel echt aan bod komen? Een andere opmerking betreft het ambt, dat gewaardeerd wordt als heilzaam, naar het transcendente verwijzend symbool. Deze functionele omschrijving geeft een groot bereik, maar kan ook vaag blijven. Ik heb de indruk, dat de representatieve, ambtelijke competentie van de pastor, waarschijnlijk uit vrees voor geestelijke dominantie, niet dik in de verf zit. Toch gaat het in het vervullen van het ambt om meer dan 'rol', 'symbool' en 'functie'. Als volgend punt noemen we de typering van het kerugmatisch pastoraat als 'deductief' en 'toepassing van absolute waarheden' (207-209). Voor zekere historische praktijken en hedendaagse rigide modellen is deze typering terecht, maar gaat voor de vader van het kerugmatisch model, Eduard Thurneysen, niet op. In een eerder gedeelte wordt echter genuanceerder en meer waarderend over hem gesproken (71-75). Tot besluit: met het opnemen van het zogenoemde contextuele pastoraat onder de rubriek 'systemisch pastoraat' (86-87) zullen de voorstanders van deze benadering niet gelukkig zijn.

Wie veel heeft te bieden, maakt ook veel los. De gemaakte opmerkingen onderstrepen alleen maar, dat we met een rijk leerboek te maken hebben, dat inderdaad een breed lezerspubliek van studenten, pastores in de gemeente en geestelijk verzorgers verdient.

Hoogeveen

H.C. van der Meulen

Henk van der Meulen, *Als een leerling leren preken. Preekvoorbereiding stapsgewijs*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 167 p., € 17,90 (ISBN 9789023923213).

Aan de Utrechtse kerkelijke opleiding wordt al vele jaren in de preekschetscolleges gewerkt met een stappenplan, waarin studenten van stap tot stap een preek voorbereiden in kleine werkgroepen. Dit stappenplan omvat achtereenvolgens een beschrijving van de concrete leefwereld, een eerste lezing van de preektekst in vertaling, tekstonderzoek en exegese, hermeneutische bezinning, het aangeven van een focus (wat wil ik vanuit de tekst in relatie tot de hoorders zeggen) en een functie of doelstelling (wat wil ik met de preek bewerken), bezinning en meditatie, waarbij de prediker als hoorder onder de hoorders in het geding is. Daarna wordt als volgende stap een schets gemaakt en volgt – voordat de preek wordt uitgeschreven – de bezinning op vertolking en communicatie. Als laatste stap volgen dan het houden van de preek en de bespreking.

In dit boekje worden in een aantal hoofdstukken de genoemde stappen uitgewerkt. Afzonderlijk wordt verder aandacht gegeven aan het preken in een zorginstelling. Zo is een echt hulpboek en werkboek ontstaan om ook predikanten te helpen in het proces van de preekvoorbereiding. De schrijvers leggen dit stappenplan niet op als een ijzeren wet, maar maken wel duidelijk dat gestructureerde voorbereiding van grote betekenis is. De verschillende bijdragen kunnen ook los van elkaar gelezen worden. Ik noem er een drietal die er voor mij uitsprongen. Marcel Barnard laat in zijn bijdrage over de liturgische context aan de hand van drie typen van eredienst zien hoe de liturgische keus van invloed is op de aard van de kerkdienst en de preek. Reyer de Vries geeft goed overzicht over de verschillende aspecten van de opbouw van de preek in relatie tot de preekstijlen. Over de preek als taalgebeuren gaat het in een fraaie bijdrage van Kees Bregman, die in de lijn van zijn dissertatie aanhaakt bij de taaltheorie van Nijhoff. Maar ook de andere bijdragen zijn zeer de moeite waard.

De prediker bevindt zich in het proces van de preekvoorbereiding tussen tekst en hoorder, Woord en context. En de titel – een herinnering aan Jesaja 50:4 – maakt duidelijk dat je levenslang leerling blijft. We krijgen het nooit onder de knie! Gelukkig maar, zeg ik.

A. Noordegraaf

CULTUUR

Cees Dekker (red.), *Geleerd en gelovig. 22 wetenschappers over hun leven, werk en God*, Ten Have, Kampen 2008, 340 pp., € 24,90 (ISBN 9789025958947).

Cees Dekker, universiteitshoogleraar in Delft, heeft nu een boek over geloof en wetenschap samengesteld dat focust op de *persoon* van de wetenschapper. Een keur aan christelijke wetenschappers gaat in op vragen als: Hoe hebben geloof en wetenschap een plaats gekregen in uw leven? Bracht de wetenschap een worsteling met het geloof of was het juist een stimulans? Ondervindt u spanning tussen beide? Dekker is er daarbij in geslaagd zijn scribenten helder te laten schrijven, vrij van

elk vakwetenschappelijk jargon. Dat leverde talloze boeiende en bemoedigende verhalen op – deels autobiografisch van aard, deels meer inhoudelijk. De kerkelijke achtergronden van de auteurs zijn zeer gevarieerd, van oosters-orthodox via rooms-katholiek tot traditioneel-protestants en evangelisch – waarbij ook allerlei overgangen tussen die tradities plaatsvonden.

Velen schrijven over perioden waarin het geloof hen niets of minder zei, vaak in de studententijd (zo ook theoloog Van de Beek), en over hoe dat veranderde. Als lezer verbaas je je regelmatig over hoe *bijzonder* veel verhalen zijn – bijvoorbeeld hoe de vrouw die René van Woudenberg tot Christus geleid heeft in 1980 uitgerekend op Goede Vrijdag in Amsterdam werd vermoord, dat soort dingen. Interessant is ook de bijdrage van prof. André Aleman (1975), toonaangevend hersenonderzoeker, en in tegenstelling tot veel van zijn collega's geen atheïst maar lid van de Gereformeerde Gemeenten. De modaliteitentheorie van H. Dooyeweerd blijkt hem geholpen te hebben om het reductionisme dat zo gangbaar is in zijn vakgebied ('de menselijke geest is niet meer dan hersenen' etc.) te weerstaan. Op toegankelijke wijze verwoordt hij wat het voor hem betekent christen te zijn en hoe dat zich verhoudt tot zijn wetenschappelijk engagement. Zo staan er meer mooie opstellen in van (althans bij mij) minder bekende wetenschappers. Ronduit fascinerend is het verhaal van psycholoog Peter Roelofsma, die tussen zijn twaalfde en zestiende zonder dat zijn slapende ouders het wisten 's zondagsochtends stiekem naar de kerk ging, maar zijn zoektocht tijdens zijn studententijd opgaf. Vlak voor een prestigieuze lezing op een congres krijgt hij echter een droom (nota bene over de hel) die hem niet meer loslaat, en nadat hij enige tijd later een Augustinus-achtige bekeringservaring meemaakt begint hij volenthousiast op de VU gebedssamenkomsten te beleggen. VU-bestuurders steunen hem, maar in zijn eigen werkomgeving blijkt niet iedereen gecharmeerd. Roelofsma is overigens één van de weinigen die aangeeft in de wetenschappelijke wereld ook problemen ondervonden te hebben vanwege zijn (omgaan met het) geloof. De meeste andere auteurs lijken vooral erg *succesvol* in hun werk. Maar vrijwel allen laten ze zich in het hart kijken als het gaat om de plek die het geloof bij hen inneemt.

Dit soort boeken zijn uiterst nuttig, omdat ze het gevestigde beeld dat (top)wetenschappers niet op een orthodox-christelijke manier gelovig kunnen zijn aan het wankelen brengen. Dekker verdient dan ook veel waardering voor de inzet en bekwaamheid waarmee hij deze kentering in de gangbare beeldvorming probeert te bewerkstelligen. Door het biografisch karakter bevat *Geleerd en gelovig* – wat een goedgekozen titel ook – bovendien menige illustratie waarmee voorgangers hun preek kunnen actualiseren.

G. van den Brink

A. Uitbeijerse & A. Schroten, *Uijt het quartier van Gouderack. Kroniek van een dorpskerk*, Uitgave Hervormde Gemeente Gouderak, Gouderak 2008, 320 p., € 29,95 (excl. verzendkosten; te bestellen via www.gouderaksekerk.nl), (ISBN 97889830029).

Dit is een prachtig jubileumboek, verschenen ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van de dorpskerk van de Hervormde Gemeente te Gouderak (de naam betekent: 'rak' – recht stuk in een rivier – bij Gouda). Vijftien hoofdstukken voeren ons door de geschiedenis. De eerste drie hoofdstukken gaan over de voorgeschiedenis (Middeleeuwen, Reformatie en de periode vóór 1658 toen de Gouderackers behoorden tot de Hervormde Gemeente te Moordrecht), de volgende twaalf over de periode 1658-2008.

We maken kennis met de eerste predikanten uit de 17^e eeuw, vervolgens predikanten en ontwikkelingen in de eeuwen daarna, uitlopend op het heden met ds. A. Schroten als predikant. Het

boek geeft een boeiende tekening van een kerkelijke gemeente die in de loop der eeuwen wel evolueerde – opkomst verenigingswerk, liturgische veranderingen zoals ritmisch zingen en kinderen bij het doopvont – maar trouw bleef aan de beginselen van de Reformatie. Heel treffend vond ik het feit dat de gemeente dieptepunten kende, met soms een gering aantal kerkgangers, maar deze weer te boven is gekomen, een teken van Gods trouw.

Het boek is fraai uitgegeven in gebonden vorm en bevat vele en velerlei illustraties. Wie zich op de een of andere manier met Gouderak verbonden weet, mag deze uitgave niet aan zich voorbij laten gaan.

J. de Gier

BOEKAANKONDIGINGEN

Frits G.M. Broeyer & Gert J. van Klinken (red.), *Reizen naar het Heilige Land. Protestantse impressies 1840-1960*, (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800, Jaargang 16), Meinema, Zoetermeer 2008, 224 p., € 18,90 (ISBN 978 9021142142).

Deze bundel bevat twaalf bijdragen en is gericht op impressies van Nederlandse reizigers die tussen 1840 en 1960 het Heilige Land bezochten. Het inleidende opstel is van Broeyer en Van Klinken. Daarna volgt een opstel over Abraham des Amorie van der Hoeven (1798-1855), die wel over het Heilige Land schreef – *Bijbelsche landschappen*, 1838/39 – maar er nooit is geweest. De overige tien bijdragen gaan onder anderen over ds. L. Heldring – zoon van! –, prof. H.Th. Obbink, Th.C. Vriezen en A. van Deursen. Het boek wil een beeld geven van ‘protestantse impressies’ van de reizigers in de diverse perioden: Wat bewoog hen om op reis te gaan? Hoe beleefden zij de tocht?

Als geheel een verzorgde bundel, met verschillende illustraties en afgesloten met nuttige registers op personen, plaatsen en zaken.

J. de Gier

Jos de Heer, *Lucas / Acta. Jezus' passie*, Meinema, Zoetermeer 2008, 376 p., € 35,- (ISBN 9789021142081).

Als vervolg op de in 2006 verschenen delen 1 en 2 is nu het derde deel gepubliceerd van de serie die de auteur maakt over de twee boeken van Lucas. De ondertitel heeft een dubbele betekenis: passie in de zin van lijden en als uitdrukking van de passie van Jezus voor mensen.

Ook dit deel bevat heel veel wat de predikant bij zijn preekvoorbereiding kan gebruiken, met name de aandacht voor woorden, structuren en tekstverbanden. Ten aanzien van de persoon van Jezus wordt diens mens-zijn wel geaccentueerd ten koste van het geheim dat in Hem God in ons midden is.

A. Noordegraaf

J.W. Maris, *De missie van een moeder* (Apeldoornse Studies nr.50), Uitg. Theologische Universiteit, Apeldoorn 2008, 41 blz., € 7,50 (ISBN 9789075847239).

Dit is de uitgewerkte tekst van het Apeldoornse afscheidscollege van prof. Maris in januari 2008. De titel laat zien dat twee *concerns* bij elkaar worden gebracht: de zorg voor het missionaire karakter van de kerk als schakel in de *missio Dei*, en de zorg voor zuivere voeding van de bestaande gemeente zodat deze een stabiele thuisbasis kan zijn voor de gelovigen. Na luisteroefeningen in de Schrift en in de theologiegeschiedenis rondom het ecclesiologisch gebruik van de moeder-metafoer, haalt Maris in het slothoofdstuk de oogst van zijn bevindingen binnen voor de kerk in de huidige gesecculariseerde samenleving. De tekst vormt al met al een zorgvuldig gecomponeerd, evenwichtig, en als dogmatische vingeroefening leerzaam geheel.

G. van den Brink

Jan Sap, *Houvast over alle tijden heen. Gedenkboek 1932-2007*, Eon Pers, Amstelveen 2008, 78 p., € ... (ISBN 9789077246252).

Sap (1932-2007) was gereformeerd predikant, onder meer in Delfzijl, Bunnik en Holwerd, en voor zijn gemeenten en directe omgeving een inspirerende persoonlijkheid. Daarom ontstond ter nage-

dachtenis aan hem dit gedenkboek. Het bevat bijdragen van hemzelf, van personen uit zijn omgeving en een aantal foto's. Het boekje kan een waardevolle herinnering zijn voor degenen die Sap gekend hebben.

J. de Gier

Taizé, liederen- en gebedenboek, Uitg. Gooi & Sticht, Kampen 2008, 238 p., € 15,- (ISBN 9789030411246).

In de Communauté de Taizé, de protestantse mannenorde die gesticht is door Roger Schutz en zich vestigde in het Chateau de Taizé bij Cluny, neemt het gemeenschappelijk meditatief gebed, het gezongen gebed een grote plaats in. Deze bundel, die dit goed zichtbaar maakt, bevat 125 liederen met muzieknotatie, waarvan een aantal solo te zingen is, en een reeks modellen voor gebedsvieringen (Advent, Kerst, Veertigdagentijd, Pasen, Pinksteren).

Lieder en gebeden gaan samen; vandaar de titel van deze verzamelbundel. Schutz schreef daarover: niets helpt ons beter om 'tot gemeenschap te komen met de levende God'. Een bundel die kerkmusici en geïnteresseerden in liturgie zeker iets te bieden heeft.

J. de Gier

Herman van Well, *Dienst doen. Praktijkboek voor diakenen*, Kok / Ten Have, Kampen 2008, 144 p., € 13,50 (ISBN 9789043515337).

De auteur heeft als diaconaal consulent zijn sporen verdiend. Dit boek is vrucht van de gesprekken die hij in de loop van een paar jaar voerde met 171 diaconieën in de Christelijke Gereformeerde Kerken, de neerslag van 25 jaar praktijkervaring. In korte stukjes passeren allerlei diaconale thema's de revue, zowel bezinnend als praktisch. Het is echt een werkboek, bijzonder geschikt als inleiding voor vergaderingen en samenkomsten en vooral als wegwijzer voor nieuwe diakenen. Zeer aanbevolen aan ieder die in kort bestek wegwijz gemaakt wil worden.

A. Noordegraaf

Bert L. van der Woude (red.), *Wie kan er aarden hier beneden? Over de betekenis van de hemel*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 82 blz., € 8,90 (ISBN 9789023922995).

Dit is het eerste deeltje van de Toer-reeks, een serie 'kleine krachtige boeken die het gesprek in de gemeente over allerlei thema's willen stimuleren en verdiepen'. Wie er verantwoordelijk is voor de reeks (de redacteuren? het Protestants Centrum voor Toerusting en Educatie? de PKN?) wordt niet helder aangegeven. Na opstellen over de hemel in het Oude en Nieuwe Testament (resp. door Klaas Spronk en Piet Schelling), volgen bijdragen vanuit drie levensbeschouwelijke tradities: de rooms-katholieke (Herman Andriessen), protestantse (Jan Hoek), en humanistische (Ilja Maso). De auteurs zijn allen vertrouwd met hun thema, maar de laatste bijdrage is toch wel verbazingwekkend. Waar de theologen benadrukken dat over de hemel slechts in beelden gesproken kan worden, vat Maso de via mediums doorgegeven boodschappen van overledenen op als betrouwbare informatiebronnen die ons het bestaan van een om humaniteit cirkelende hemel melden...

G. van den Brink

INGEKOMEN BOEKEN

Balke, Willem, e.a., *Johannes Calvijn. Zijn leven, zijn werk*, Uitgeverij Kok, Kampen 2008, 413 p., € 45,- (ISBN 9789043515757).

Bar-Efrat, Shimon, *De Bijbel vertelt. Literaire kunst in Oudtestamentische verhalen*, Uitgeverij Kok, Kampen 2008, 336 p., € 23,50 (ISBN 9789043515191).

Barth, Karl, *De Brief aan de Romeinen. Vertaling Mark Wildschut. Tekstbezorging Kees van der Kooi, Arie Spijkerboer & Katja Tolstja*, tweede druk, Uitgeverij Boom Religie, Amsterdam MMVIII, 605 p., € 65,- (ISBN 9789085065173).

Berg, M.A. van den, *Het rijk van Christus als historische realiteit. Calvijns anti-apocalyptische uitleg van het boek Daniël*, Uitgeverij de Banier, Bunnik 2008, 387 p., € 34,90 (ISBN 9789033629402).

Beukelman, Johannes, *De leer der waarheid tot godzaligheid of Volledige verklaring van de Heidelbergse Catechismus. 2 delen. Overgezet in de hedendaagse spelling door Joh. A. Bunt*, Uitgeverij Kok ten Have, Kampen 2008, 700 en 768 p., € 84,50 (ISBN 9789088650406).

Brienen, T., *Schleiermacher en de Bijbel. De functie van het Woord van God in de zogenaamde praktische Theologie van F.D.E. Schleiermacher*, Apeldoornse Studies no. 51, Theologische Universiteit Apeldoorn, Apeldoorn 2008, 62 p., € 7,50 (ISBN 9789075847253).

Broeyer, Frits G.M. en Klinken, Gert J. van, *Reizen naar het Heilige Land. Protestantse impressies 1840-1960*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2008, 224 p., € 18,90 (ISBN 9789021142142).

Dekker, Cees (red), *Geleerd en gelovig. 22 wetenschappers over hun leven, werk en God*, Uitgeverij Ten Have, Kampen 2008, 340 p., € 24,90 (ISBN 9789025958947).

Erler, Rolf-Joachim, *Karl Barth-Charlotte von Kirschbaum. Briefwechsel, Band I 1925-1935. Karl Barth-Gesamtausgabe V. Briefe*, Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2008, 590 p., € 93,46 (ISBN 9783290174361).

Hengel, Martin, *Studien zum Urchristentum. Kleine Schriften VI. Herausgegeben von Claus-Jürgen Thornton*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 234, Mohr Siebeck, Tübingen 2008, 652 p., € 179,- (ISBN 9783161495090).

Hofman, T.M., *Een kijk op de kerk in Handelingen. De visie van Hugo de Groot op de relatie kerk en synagoge*, Apeldoornse Studies no 52, Theologische Universiteit Apeldoorn, Apeldoorn 2008, 58 p., € 7,50 (ISBN 9789075847246).

Jong-van Campen, Annemiek de, *Mystagogie in werking. Hoe menswording en gemeenschapsvorming gebeuren in christelijke inwijding*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 332 p., € 27,90 (ISBN 9789023923367).

Kagchelland, A. en M., *Van dompers en verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1626)*, Uitgeverij Eburon, Delft 2009, 797 p., € 49,90 (ISBN 9789059722767).

Knevel, Andries, *Is het waar?*, Uitgeverij Ten Have, Kampen 2008, 336 p., € 19,90 (ISBN 9789025958381).

László, Gonda, *The Service of Evangelism, the Evangelism of Service. The Influence of John R. Mott, Hendrik Kraemer, Willem A. Visser 't Hooft and Johannes C. Hoekendijk on the Development of the Understanding of Mission in the Reformed Church in Hungary (1910-1968)*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 260 p., € 23,90 (ISBN 9789023923848).

Maris, J.W., *De missie van een moeder*, Apeldoornse Studies no. 50, Theologische Universiteit Apeldoorn, Apeldoorn 2008, 41 p., € 7,50 (ISBN 9789075847239).

Meulen, Henk van der, *Als een leerling leren preken. Preekvoorbereiding stapsgewijs*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 167 p., € 17,90 (ISBN 9789023923213).

Noort, Gerrit, e.a., *Als een kerk opnieuw begint. Handboek voor missionaire gemeenschapsvorming*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 392 p., € 24,90 (ISBN 9789023922919).

Ouweneel, Willem J., *Het plan van God. Ontwerp van een voorbeschikkingsleer*. Evangelisch-Dogmatische Reeks, deel IV, Uitgeverij Medema, Vaassen 2008, 355 p., € 35,95 (ISBN 9789063535414).

Plaisier, Arjan, *Is Shakespeare ook onder de profeten? Theologische meditatie bij zeven stukken van Shakespeare*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2008, 204 p., € 19,50 (ISBN 9789023923305).

Sap V.O.F., *Ds Jan Sap. Houvast over alle tijden heen. Gedenkboek 1932-2007*, Eon Pers, Amstelveen 2008, 78 p., (ISBN 9789077246252).

Schaap, Gijsbert, *Franciscus Ridderus (1620-1683). Een onderzoek naar zijn theologie, bronnen en plaats in de Nadere Reformatie*. Publicaties van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, deel 2, Drukkerij Verloop, Alblasterdam 2008, 310 p., € 25,- (ISBN 9789079845026).

Taizé liederen- en gebedenboek, Uitgeverij Gooi & Sticht, Kampen 2008, 238 p., € 15,- (ISBN 9789030411246).

Veen, Mirjam van, *Een nieuw tijd, een nieuwe kerk. De opkomst van het 'calvinisme' in de Lage Landen*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2008, 190 p., € 18,50 (ISBN 9789021142135).

Vries, Geertje C. de, *Leren zien - leren geloven. Een praktisch-theologische theorie van esthetisch-religieus leren*, Uitgeverij Narratio, Gorinchem 2008, 334 p., € 27,50 (ISBN 9789052639284).

Well, Herman van, *Dienst doen. Praktijkboek voor diakenen*, Uitgeverij Kok, Kampen 2008, 143 p., € 13,50 (ISBN 9789043515337).

Wienen, J., *Het land van Willem de Zwijger. Op zoek naar een Nederlandse identiteit*, Uitgave van de Willem de Zwijgerstichting, Buijten & Schipperheijn, Amsterdam 2008, 52 p., € 4,30 (ISBN 9789072462442).

Zwaag, K. van der, *Augustinus, de kerkvader van het Westen. Zijn leven, zijn leer, zijn invloed*, Uitgeverij Jongbloed bv, Heerenvveen 2008, 384 p., € 24,50 (ISBN 9789058299116).